

ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોશી ‘વાસુકિ’નો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતના ઈડર પાસેના બામણા ગામમાં થયો હતો. તેઓ સમર્થ કવિ, વિવેચક, સંશોધક, અનુવાદક તેમજ સંપાદક તરીકે વિશેષ જાણીતા છે. તેમણે પ્રવાસ, વાર્તા, એકાંકી તેમજ નવલકથા ક્ષેત્રે પણ નોંધપાત્ર પ્રદાન કર્યું છે. ‘વિશ્વશાંતિ’, ‘ગંગોત્રી’, ‘નિશીથ’, ‘પ્રાચીના’, ‘આતિથ્ય’, ‘વસંતવર્ષા’, ‘મહાપ્રસ્થાન’, ‘અભિજ્ઞા’, ‘ધારાવસ્ત્ર’ તેમજ ‘સપ્તપદી’, જેવા કાવ્યસંગ્રહો તેમણે આપ્યા છે. એ સંગ્રહોમાંની તમામ કવિતા ‘સમગ્ર કવિતા’ રૂપે પ્રગટ થઈ છે. સંવાદકાવ્ય તથા પદ્યનાટક જેવા કાવ્યપ્રકારોમાં એમનું વિશેષ પ્રદાન રહ્યું છે. નિરૂપણ રીતિ તેમજ છંદોલયની વિવિધ તરાહો એમનાં કાવ્યોમાં જોવા મળે છે. પ્રકૃતિનું રમ્ય-રૌદ્ર સૌંદર્ય, માનવપ્રેમ, વિશ્વશાંતિ તેમજ ધર્મસંસ્કૃતિ જેવા જીવનના ગહન-ગંભીર વિષયોનું દર્શન એમનાં કાવ્યોમાં પ્રગટ થતું રહ્યું છે. ‘સંસ્કૃતિ’ માસિકના તેઓ તંત્રી હતા. ‘સંસ્કૃતિ’ દ્વારા તેમણે સાહિત્ય, શિક્ષણ તેમજ પ્રજાના સંસ્કારજીવન સતત ચિંતા અને ચિંતન કર્યાં છે. ‘પુરાણોમાં ગુજરાત’ તેમજ ‘અખો : એક અધ્યયન’ એમના મહત્વના સંશોધનગ્રંથો છે. ‘સમસંવેદન’, ‘શૈલી અને સ્વરૂપ’, ‘કવિની સાધના’, ‘શ્રી અને સૌરભ’, ‘કવિની શ્રદ્ધા’ એમના વિવેચન ગ્રંથો છે. ‘અંદામાનમાં ટહુક્યા મોર’, ‘યુરોપયાત્રા’, ‘ચીનમાં પજ દિવસ’, ‘યાત્રી’ એમનાં પ્રવાસ અંગેનાં પુસ્તકો છે. ‘હૃદયમાં પડેલી છબીઓ’ના બે ભાગ, ‘ઈશામુ શિદ્ધા અને અન્ય’ એમનાં ચરિત્રાત્મક લખાણોનાં પુસ્તકો છે. ‘નિશીથ’ કાવ્યગ્રંથ માટે, 1967ના વર્ષનો ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર કન્નડ કવિ પુટપ્પા સાથે સંયુક્ત રીતે મળ્યો હતો. ભાષાસાહિત્યના અધ્યાપકથી લઈને ગુજ. યુનિ.ના કુલપતિ, રાજ્યસભાના સભ્ય, સાહિત્ય અકાદમી દિલ્લીના અધ્યક્ષ તેમજ ‘વિશ્વભારતી’ના કુલપતિ તરીકે તેમણે સેવાઓ આપી હતી.

‘સીમ અને ઘર’ કવિ ઉમાશંકર જોશીની શેક્સપિયરશાઈ સૉનેટની ઉત્તમ પ્રકારની રચના છે. સીમમાં ચરીને ઘરે પાછી ફરેલી ગાયોનાં આંચળ જ્યારે વાછરડાંના મુખમાં આવે છે ત્યારે આખી લીલીછમ સીમનું સત્ત્વ પેલા વાછરડાને ધાવણમાં મળતું હોવાની કલ્પના કવિ કરે છે. કવિની કલ્પના જ એટલી સત્ત્વશીલ છે કે કૃતિમાં આપોઆપ સૌંદર્ય નિખરી ઊઠે છે, પરિણામે આ સૉનેટ આસ્વાદ્ય બની રહે છે. 14 પંક્તિની આ રચના, લય અને છંદ ધ્યાનાકર્ષક છે. આ સૉનેટમાં સર્જકના અંતરમાં ચાલતાં મનોમંથનો અદ્ભુત રીતે પ્રગટ્યાં છે. તેમનાં મનોમંથનો અને અનુભવની ફલશ્રુતિ- તો અસ્તિત્વનો છલોછલ અમૃતકુંભ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. સૉનેટનાં વિષયવસ્તુને યથાર્થ રીતે પ્રગટ કરવામાં કવિએ સાધેલો પ્રકૃતિનો સમુચિત વિનિયોગ તેમજ ભાવાનુરૂપ છંદોવિધાન આસ્વાદ્ય છે.

હજીય લીલીછમ સીમ બાકી,
કેમે ન ખૂટે, ભરપેટ ખાધી.
અલોપ થાશે હમણાં નિશામાં,
ચાલ્યાં ધણો સૌ ઘરની દિશામાં.

બપોરવેળા વડલા તળે ત્યાં,
વાગોળતાં, ઝોકુંય ખાઈ લેતાં,
અસીમ સી શાંતિ હસી રહી હતી,
નસે નસે સીમ ધસી રહી હતી.

ઘરે ગમાણો બમણો બગાઈઓ,
ને ભૂખની ઊઘડતી જ ખાઈઓ,
અંધારું આંખે મહીં મેંશ ઘૂંટે,
બંધાઈ, જૈને ઘડી માંહીં ખૂંટે,

જ્યાં આંચળોમાં મુખ નાખ્યું વાછરડે,
સારીયે તે સીમનું હીર ત્યાં દડે.

‘સમગ્ર કવિતા’માંથી

શબ્દાર્થ

સીમ ખેતર કે ગામની હદ, તે ભાગની જમીન ધણ ગાયોનું ટોળું ધસી જોશથી આગળ વધી ગમાણ ઢોરને નીરણ નીરવા માટે બાંધેલી જગ્યા બમણે બણબણે બગાઈ ઢોર ઉપર બેસતી એક જાતની માખ મેશ કાજળ હીર સત્ત્વ, દૈવત

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ધણ ક્યારે ઘર તરફ જાય છે?
- (2) ધણ બપોરે શું કરે છે?
- (3) વાછરડું આંચળમાં મુખ નાખે છે ત્યારે શું થાય છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

- (1) ‘ધણની નસેનસમાં સીમ ધસી રહી છે’ - તેમ કવિ શા માટે કહે છે?
- (2) ગમાણે બાંધેલી ગાયનું વર્ણન કરો.
- (3) સોનેટની છેવટની બે પંક્તિઓનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરો.
- (4) ‘સીમ અને ઘર’ એ આપણે જીવંતચિત્ર જોતાં હોઈએ, તેવું સોનેટ છે. -આ વિધાનની સાર્થકતા સિદ્ધ કરો.
- (5) ‘સીમ અને ઘર’નું કથાવસ્તુ તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- ઉમાશંકર જોશીનો જીવનપરિચય મેળવો.
- તમારા પ્રદેશમાં બોલાતા પ્રાદેશિક શબ્દોની યાદી બનાવી તેમના અર્થો મેળવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

આ સોનેટમાં સીમનું વર્ણન પ્રથમ બે ચતુષ્કમાં છે અને છેલ્લા ચતુષ્કમાં ઘરનું. ચાર પંક્તિના ત્રણ અને બે પંક્તિનું એક એવા પંક્તિ વિભાજનવાળું આ કાવ્ય શેક્સપિરિયન સોનેટ છે. ચારેય ખંડકમાં અનુક્રમે રૂપમેળ છંદ એવા ઈન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રા, ઈન્દ્રવજ્રા અને વંશસ્થ છંદનો ઉપયોગ કર્યો છે.

પ્રથમ બે ચતુષ્કમાં ‘ઈ’કારાન્ત વર્ણન અને ત્રીજામાં મૂર્ધન્ય વર્ણોનું વર્ણન ધ્યાન દોરે છે.

હાઈકુમાં જેમ માત્ર સત્તર અક્ષરમાં ઘણી મોટી વાત કહેવાય છે તેમજ આ કવિતાની છેલ્લી પંક્તિમાં સમગ્ર કવિતાનું હીર પાથરી આપ્યું છે. જેમ ગાયના આંચળમાંથી વાછરડાના મુખમાં જતું દૂધ એ આખીયે સીમનું હીર-નવનીત-છે.

શિક્ષક પ્રવૃત્તિ

- સોનેટ સ્વરૂપનો પરિચય આપો.
- ‘ધણ’, ‘પાદર’, ‘વાગોળવું’, ‘ગમાણ’, ‘હીર’ વગેરે શબ્દો સમજાવો. આ પ્રકારના શબ્દોની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરો. અન્ય ખેતીવિષયક તળપદા શબ્દોનો પરિચય કરાવો.
- ‘ગ્રામપરિવેશ’ વિશે ચર્ચા કરો. વક્તૃત્વ સ્પર્ધાનું આયોજન કરો.
- ગૌમાતા પ્રત્યે શ્રદ્ધા, પ્રકૃતિ પ્રત્યે આદર અને માતૃવાત્સલ્ય - એમ ત્રિમાતાને વંદન કરવાનો ભાવ સ્પષ્ટ કરો.
- ઉમાશંકર જોશીની જન્મજયંતીની ઉજવણી કરો.

●